

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S. D. P. B.

Coll. No. 166

Title Māndūkyaopaniṣad-
6405ya

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 166 Subject : Vedant

Title : *Mandukyaopanishad Bhasya* *Pras. Chintan*

Author : *Saenman* Scribe : *—*

Date of the work : *—* Date of the Ms. : *—*

Place of the work : *—* Place of the Ms. : *—*

Size : *4-3 by 4.1"* Extent : *8 fol*

Language : *Sanskrit* Script : *Devanagari*

Remarks : *Complete*

॥ स्वामिमाधवानंदस्येदं पुस्तकं ॥

शे

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ अथ सांख्योपनिषद्भाष्यं ॥ ॥ प्रज्ञानं सुप्रज्ञानैः स्थिरं चरनिकरं व्यापिजिर्व्याप्यजो कान्नुक्तामो गन्धविद्यान्तुरेने
पिधिषण्णोऽसिताक्तामजन्मान् ॥ पीत्वा सर्वा विशेष्वाप्तिमधुरं नु प्रायथा मोदयन्तो माया संख्या नुराये परमं नमजं नमजं नमोस्ति
॥ १ ॥ यो विश्वात्मा विधिजविषयान्प्राश्य जोगान्धविषयान्प्राज्ञानान्धमतिविजयति तास्तेन संज्ञान् ॥ सर्वानेता न्युनरपिशनेः स्वात्मनि स्था
पयित्वा हित्वा सर्वोन्निष्ठा निगतगुणगणः पात्तसोनस्तुरीयः ॥ २ ॥ ॐ मित्येन दक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं ॥ वेदांतार्थसारसंग्रहमिदं प्रक
रणचतुष्टयमो मित्येन दक्षरमित्याधारमने ॥ अतएव नष्टयकसंबंधानि धेयप्रयोजनानि वक्तव्यानि ॥ यान्येव नु वेदान्तसंबंधानि धेयप्रयोज
नानि ता न्येवेदं न विनुमहेति ॥ तेषां प्रकरणं व्याचिरं वा सुना संक्षेपतो वक्तव्यानीति सत्यं नेत्याख्यातारः ॥ तत्र प्रयोजनवशाधनानि वंजकत्वे
नानि धेयसंबंधं शास्त्रे पारंपर्येण विशिष्टसंबंधानि धेयप्रयोजनवद्भवति ॥ किं पुनस्तत्प्रयोजमिति ॥ उच्यते ॥ तेन तस्यैव रोगनिवृत्तौ स्वस्थ
तान्तादुःखान्मकस्यात्मनो हेतुप्रपंचोपशमस्य तादृशं हेतुतावः प्रयोजनं ॥ हेतुप्रपंचस्याभिधाकृतत्वादिध्यानदुपशमः स्यादिति व
क्ष्यविद्याप्रकाशनाया स्या रंजः क्रियते यत्र हि हेतुमिव न वतियत्र वा अन्यद्विस्तारं ज्ञानो न्यत्यशेषं द्विजानीयाद्यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवा नृतके
नकं पश्येद्विजानीयादित्यादि श्रुतिभ्यो स्या र्थस्य सिद्धिः ॥ तत्र तावदौकार निर्णयप्रपञ्चप्रकरणमागमप्रधानमात्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपाय
भूतं ॥ यस्य हेतुप्रपंचस्योपशमः हेतुप्रतिपत्तारुत्तामिव सर्पादिविकल्पोपशमे रज्जुतत्त्वप्रतिपत्तिस्तस्य हेतुस्य हेतुतो वेतथ्यप्रतिपा
दनाय द्वितीयं प्रकरणं ॥ तद्यो हेतुस्यापि वैतथ्यप्रसंगप्राप्तौ युक्तिसंस्था त्वदर्शनाय तृतीयं प्रकरणं ॥ अहेतुस्य तत्त्वप्रतिपत्तिप्रति
पत्तेरनानि यानि वादंतराण्यवैदिकानि तेषां मन्योव्यविशेधित्वा दतत्त्वार्थत्वेन न दुपपत्तिजिरे वनिशकरणयचतुर्थं प्रकरणं ॥ कथं
मुनरौ कार निर्णय आत्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायत्वं प्रतिपद्यत इत्युच्यते ॥ ॐ मित्येन देन दातुं वनं ॥ एतद्वै सत्यकाम ॐ मित्यात्मानं सुंजीता
ॐ मिति वस ॥ ॐ कारणवेदं सर्वमित्यादि श्रुतिभ्यः ॥ रुद्रादिरिव सर्पादिविकल्पस्यास्य दोऽद्य आत्मा परमार्थः सन्प्राणादिविकल्पस्यास्य
दोषत्वात्तथा सर्वोपि वाक्प्रपंचः प्राणाद्यात्मविकल्पविषयः ॐ कारणवत्त्वान्मस्वरूपमेव तदजिहाय कत्वा दौकारविकारशब्दानि धेयस्य

नृ

॥मंडु-नाथ्या॥
॥१॥
प्र-१

सर्व

य
श
नि

विस्मयकाशः

वैष्णवादिनामविकृत्योनिधानव्यतिरेकेण तास्मिन्वाचारं जलं विकारो नामधेयं न दस्येदं वाचानं स्यानामनिर्दामतिः सर्वसिद्धिं सर्वदादं नामनासा
दिश्रुतिः ॥ अत आदः ॥ ३० ॥ मित्येतद्वरमिदं सर्वमिति यदिदमर्थं जानमनिधेयं न तं स्याति धानाव्यतिरेकादनिधानस्य चोकारो
कार एवेदं सर्वं परं च ब्रह्म निधानातिधेयोपायसर्वकमेव गम्यत इत्योकार एव तस्य परापर ब्रह्म रूपस्याहुरस्यो मित्येतस्योप
आख्यानं ॥ ब्रह्म प्रतिपत्त्युपायत्वा ब्रह्म समापतया विस्मयं प्रकथनमुप आख्यायानं प्रकृतं वेदितव्यमिति वाक्यशेषः ॥ नूनं न वद्वि
ष्यदिति कालत्रयपरिहारे यं यं न दं व्योकार एव ॥ उक्तं न्यायतः ॥ यच्चान्यत्रिका लानां तं कार्याधिगम्यं कालापरिहृतं मया कृतं न दं व्यो
कार एव ॥ अनिधानातिधेययोरेकत्वेप्यनिधानप्राधान्येन निर्देशः कृतः ॥ ३० ॥ मित्येतद्वरमिदं सर्वमिति धात्रिधानप्राधान्येन नि
दिष्टस्य पुनरतिधेयप्राधान्येन निर्देशो निधानातिधेययोरेकत्वप्रतिपत्त्यर्थः ॥ इतरथाप्यनिधानं त्रानिधेयप्रतिपत्तिरित्यनि
धेयस्यानिधानत्वं गौणमित्याशंका स्यादेकत्वप्रतिपत्तेः प्रयोजनमिति धानातिधेययोरेकत्वेन प्रयुक्तेन युगपत्प्रविच्छेदयंस्त
द्विजहृणं ब्रह्म प्रतिपद्येतेति ॥ तथा च वृत्तिपादाभावात्तामात्राभावादा इति ॥ तदाह ॥ सर्वं धेतुं ब्रह्म सर्वं यदुक्तं साकारमात्रमिति न देन कृतं
तत्र ब्रह्म परोक्तमिति न देन प्रकृतो विशेषेण निर्दिशति ॥ अयमात्मनो हेति ॥ अयमिति चतुष्पा ॥ तेन प्रविज्यमानं प्रत्यगात्मनया त्रिनय
निर्दिशेत्संमातेति सोयमात्मोकारातिधेयः परापरत्वेन व्यत्यस्येत् ॥ अनुष्णाकाशापरावन्नगौरिव त्रयाणां विष्वादीनां सर्वपूर्वप्र
विच्छेदनेन नुं यस्य प्रतिपत्तिरिति करणसाधनः पादशब्दः ॥ अयमप्यधन इति कर्मसाधनः पादशब्दः ॥ कथंचतुष्पात्त्वमित्याह ॥
जागरितं स्थानमस्य जागरितं स्थानः ॥ इति प्रज्ञावाक्यं ॥ इति विषये प्रज्ञायस्य सवदिः प्रज्ञा ॥ बहिर्विषये च प्रज्ञा अविद्या कृता
वनासत इत्यर्थः ॥ तथा स प्राज्ञान्यस्य तस्य ॥ एतस्या ॥ तस्यानरस्य सवदेवसेने ॥ अक्षरविश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्मात्मा संदे
हो वैकुण्ठो वसिरेवरयिः पृथिव्येव पादावुत्पिदो न कथं ॥ अस्तेनाग्निर्भुवो नो हवनीय उक्त इत्येवं स प्रागानियस्य स प्रागस्य
यैको न विंशतिमुखान्यस्य बुधो दियानि कर्मे दियानि च दशवायवश्च प्राणाद ॥ पंचमनो बुद्धिरहंकारश्चित्तमिति मुखानावमु
२२ एव वेदिरित्य

व्यतिरेका

देहसमध्यमो
जागः
॥१॥

कलोकः ३ सूर्यः ३ २५

५ न्यात्मनो वानुपश्य

खानिताव्युपलब्धिद्वाराणीत्यर्थः ॥ सर्वं विशिष्टो वैश्वानरो यथोक्ते हरे शब्दात् ॥ खानितप्रयानं जुंक्ते इति स्थूलमुक्त्वा विश्वेषां नरा
णामनेकधानयनादिश्वानरः विश्वासर एवेदं श्वानरः ॥ इति न्यात्मनो ॥ १ ॥ यमपदः ॥ एतत्पूर्वकत्वात् इतरथा त्रिगमस्य
प्राथम्यमस्य कथमयमात्मा ब्रह्मेति प्रत्यक्षं नोऽस्य ॥ अकृतं कलोकः ॥ इति न्यात्मनो ॥ १ ॥ सर्वस्य प्रपंचस्य
साधिदेविकस्थानेनात्मना चतुष्पात्तरः ॥ इति न्यात्मनो ॥ १ ॥ सति सर्वं यथोक्तं ॥ न सिद्धिः सर्वं तस्य श्वात्मे को दृष्टः स्या
सर्वं न तानि चानि ॥ यस्तु सर्वं लिङ्गं तानि तानि ॥ अकृतं कलोकः ॥ इति न्यात्मनो ॥ १ ॥ सति सर्वं यथोक्तं ॥ न सिद्धिः सर्वं तस्य श्वात्मे को दृष्टः स्या
सांख्यादिनिर्वदृष्टः स्थानथा च सत्यं तं मिति कृतिः ॥ तो विशेषेण स्यात्सांख्यादि ॥ र्शनादिरेषात् ॥ इत्येते च सर्वे प्रतिपदं स
वन्ति प्रतिपादकत्वं ॥ अतो युक्तमेवास्याध्यात्मिकस्य पिंडात्मनो कलोकः ॥ कथं गत्वेन देशादीनां साधिदेविकेनैकत्वमिति प्रत्यक्षं
गतवचनं ॥ अतिव्यपतिष्यदि स्यादि विंगदर्शनाच्च विराजैकत्वमुपलक्षणार्थं ॥ इति न्यात्मनो ॥ १ ॥ उक्तं चैतन्मधुका
ले ॥ यश्चायमस्य पृथिव्या ॥ तेजोमयोऽमृतजयः पुरुषो यश्चायमध्यात्ममित्यादि ॥ ३ ॥ अकृतं कलोकः ॥ इति न्यात्मनो ॥ १ ॥ सति सर्वं यथोक्तं ॥ न सिद्धिः सर्वं तस्य श्वात्मे को दृष्टः स्या
चमतिरनसिद्धं न विष्यति सर्वं देतोपशमे चोदितमिति ॥ स्वप्नस्थानमस्य नैजस्य स्वप्नस्थानो जाग्रदज्ञानेकसाधना बहिर्विषये
वाऽवनासमाना मनसः स्पंदनमात्रा सतीतधातुं संस्कारं मनस्याधनेतमनसं सा संस्तुं चित्रित इव परोबाहसाधनानपे
हमविद्याकामकर्मभिः प्रेर्यमाणं जगदवनासते तथा चोक्तं मस्य लोकस्य सर्वतो मात्रा मपादायेति ॥ तथा परेदेवे मनस्येका
नवतीति प्रस्तुत्या त्रेषदेवः स्वप्ने मदिमानमनुनवतीत्याथर्वणे ॥ इदियापेहं यां तस्य तानमनसस्तदा सतारूपा च स्वप्ने प्रज्ञेत्यं
तः प्रज्ञा सैजसः ॥ विषममन्याया प्रज्ञायां केवलप्रकाशस्वरूपाया विषयत्वेन नवतीति तेजसः ॥ विश्वस्य सविषयत्वेन प्रज्ञायाः
स्थूलाया नोज्यत्वं ॥ इदं पुनः केवलावासनामात्रा प्रज्ञा नोज्येति प्रविचिक्तो जोग इति सामानमन्यत् ॥ द्वितीयपादस्तैजसः ॥ दश

ने

स

॥मंडु-नाथं-
॥५॥
प्र-१

11411

੨੨

एवमिदं स्तुतिः ॥ अन्यथा गुरुतः स्वप्नोति ज्ञानत्वमजानतः ॥ विपर्ययसंनयोः क्षणेनुरीयं पदमश्नुते ॥ १॥ कदा नुरीये निश्चि-
तो न वतीत्युच्यते ॥ स्वप्नजागरितयोरन्यथा रूपां सर्पद्वयं गुरुतः स्वप्नो न वति ॥ निज्ञातत्वमजानतः स्वप्नवस्थासु नृत्या स्वप्न-
इयो नृत्यत्वादिभ्यस्तैजसयोरेकशचित् ॥ अन्यथा गुरुतः स्वप्नो न वति ॥ निज्ञातत्वमजानतः स्वप्नवस्थासु नृत्या स्वप्न-
त्वाज्ञानलक्षणानि देवकेवला विपर्ययसंनयोः कार्यकारणस्थानयोरन्यथा गुरुतः स्वप्नवस्थासु नृत्या स्वप्न-
रूपे परमार्थतत्त्वप्रतिबोधतः क्षणेनुरीयं पदमश्नुते ॥ तदोनयलक्षणबंधरूपेण नृणां नुरीये निश्चितो न वतीत्यर्थः ॥
नादिर्मयया सुप्नो यदा जीवः प्रबुध्यते ॥ अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा ॥ ७॥ यो यं संसारी जीवः स उजग्रवक्षणे न तत्त्वा-
प्रतिबोधरूपेण बीजात्मनान्यथा गुरुतः स्वप्नवस्थासु नृत्या स्वप्न-
हमेवां स्वामी सुखी दुःखी दयितो ह मनेन वदितमज्ञानेनेत्येव प्रकारं स्वप्नस्थानं येषि शेषस्तु सो यदा वेदां तार्थतत्त्वाभिज्ञेन
परमकारुणिकेन गुरुणा स्येवं देतुं प्रलांकः किं तत्त्वमसीति प्रतिबोधमानो यदा तदैवं प्रतिबुध्यते ॥ कथं नास्मिन्वाद्यमा-
भ्यंतरवाजमादिनाविकारोऽस्त्वित्येतां ॥ स वा साभ्यंतरो ह जइति श्रुतेः ॥ सर्वभावविकारवर्जितमित्यर्थः ॥ यस्मात्तस्मादिकार-
णभूतं नास्मिन् विधानमोवाजं निद्रा विद्यत इति ॥ अनिद्रादिन नुरीयं मतरा वा स्वप्नं तन्निमित्तत्वाद न्यथा गुरुतः स्वप्नवस्थासु नृत्या स्वप्न-
स्वप्नतस्मादजमद्वैतं नुरीयमात्मानं बुध्यते तदा ॥ प्रपंचो यदि विद्येत निवर्तत न संशयः ॥ माया मात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥
॥ ८॥ प्रपंचनिवृत्त्या चेति बुध्यते ॥ निवृत्ते प्रपंचे कथमद्वैतमिति ॥ उच्यते ॥ सत्यमेवं स्यात्प्रपंचो यदि विद्येत रूपां सर्पद्वयं कस्मि-
न नृणां नृत्यं विद्यते विप्रमानं विवर्तते त न संशयः ॥ न हि रूपां जातिबुद्ध्या कल्पितः स पवित्रमानः स विवेकतो निवृत्तो न च माया
माया बिना प्रयुक्तान दृशिनां च दृश्यं धाया मे विप्रमानो स तानि रत्नानि धेयं प्रपंचाख्यं माया मात्रमद्वैतं नुरीयमात्मानं विवर्तते पर-
मार्थतः ॥ तस्मात्तस्मात्प्रपंचः प्रवृत्तो निवृत्तो वा सति प्रायः ॥ विकल्पो विवर्तते त कथितो यदि केनचित् ॥ उपदेशादयं वा

